



יחיאל קטן

יחיאל קטן – משורר מיוגוסלאביה שנספה בשואה

הקדמה ותרגום מסרבית-קרואטית:

דינה בן-ציון

מעפיל במעלה הקצר, אך התלול, המוליך מאגן נהר-המילייצקה אל בית-העלמין של היהודים הספרדים בסאראייבו, הייתי נתון להיראהורים על ארבע-מאות שנות ההיסטוריה שמאחוריהם. עם גירוש היהודים מאדמת ספרד בסוף המאה ה-15 פנו המגורשים לבקש מיקלט בארצות השונות שלא גירשו יהודים אלא גילו כלפיהם מידה של סובלנות. אחת הארצות הללו היתה באותם הימים תורכיה. במאה ה-16 מופיעים יהודי-ספרד המגורשים גם במרכזי-מיסחר נכבדים אחרים בארצות הבאלקאן, ואף בעיר סאראייבו. מעמדם החברתי כאן אינו נבדל ביסודו ממעמד שאר הָאֲרָאִיָּה: הוא קשה יותר בגלל היותם מתי-מעט, זרים ומתבדלים; ללא קשרי-משפחה, דת ולשון עם האחרים. כדי להמשיך ולהתקיים בתנאים אלה, היה על המהגרים היהודים לעמוד במלחמת קיום והסתגלות כבדה לאי-ערוך בהשוואה לבני הדת הנוצרית. דחוקים ברובע המכונה 'החצר הגדולה', מוקפים בדעות קדומות ובאמונות תפלות של בני הדתות האחרות שבעירם, נדחפו הן מכוח ההכרח והן מכוח יצר ההגנה העצמית להסתגר בד' אמותיהם ולחסות במסורת אבותיהם, בדעותיהם הקדומות ובאמונות-לכם הבלבדיות, שהיו לכם כקיר-מגן. נכסי אוצרם התרבותי, שנטלו ממולדתם הישנה ספרד, הועמו במרוצת השנים ונתאכזרו; ואלו הם, למרות התנאים הקשים, טיפחום באהבה ושימרום כהלכה עד לעת האחרונה עצמה. מעבר לכך התנהלו חייהם הרוחניים, בדומה לבני שאר הדתות, כשהם מוגבלים בעיקר ללימוד כתבי-הקודש ולשיגרת הפולחן הדתי. בכתיבהם, בינם לבין עצמם, משיחים היו בלאדינו (השמורה בפיהם כמות שהובאה עמם במאה ה-15; במרוצת השנים נמהלו בה מילים זרות השאולות מן התורכית ומשפת-המקום), בכתיב-הכנסת ובטקסים הדתיים השתמשו בעברית, עם בני-העם דיברו ב'בוסנית' ועם נציגי-הרשות – בתורכית. חייהם התנהלו בלי בתי-ספר ראויים לשמם ומשוללים היו אפשרות להרחבת אופקים. בתקופת השלטון התורכי, ואף מאוחר יותר, בימי הכיבוש האוסטרו-הונגארי, חסם הסטאטוס החוקי בעדם כל גישה למישרות בעלות משמעות כחיים הציבוריים ובתחומי המינהל המדיני, והועידם ממילא למלאכות הגופניות ולמיספר מוגבל של עיסוקים, ובהם בעיקר מלאכות המיסחר, הן הקמעונאי והן הסיטונאי.

היתה זאת קהילה קטנה, ובכורח הנסיבות ודפוסי-החיים גם סגורה ומסוגרת, ובה מתי-מעט בעלי אמצעים, שהונם נרכש בעמל כבד, טופח בקשיים גדולים והיה נתון בסכנה מתמדת, ורוב רובה עניים מרודים. לכל אלה נודעה בהכרח

השפעה שלילית על התפתחותה. אף-על-פי-כן, לא היה כאלה כדי להביא להתנוונות הקהילה הזאת כישות שלמה, ואף לא לדילדול רוחני או הכחדה פיזית. ובמאה ה-19, כאשר זכה חלק מהם לשיפור מסויים בתנאי-החיים ולאפשרות להתקדם ברוח העיתים, הרי למרות הפיגור שנכפה עליהם, כעל בני שאר הדתות, הם חזרו לגלות סימנים מובהקים של חיוניות וכשרון הטמונים בהם, גישה לעיתונות וכמיהה להתפתחות ולקידמה. (בימינו, הם שהעניקו לבוסניה את אחד מסופריה המוכשרים, ד"ר יצחק סאמוקובלייה, שיצירותיו מצטיינות ביופיין וברוח ההומאנית המפעמת אותן.) רק במלחמת-העולם השנייה, מהיותם בלתי-מוכנים למערכה מסוג זה שנחשפו לה על-ידי הפלישה הגזענית הרצחנית, עלה בידי הכורת הזה להכחידם ולפורם. תמיד ביקשו לחיות, ובמהלך ההיסטוריה הקשה שלהם תמיד גזלו מהם נתח זה או אחר מן החיים. והאחרונים נטלו את עצם חייהם.

כך מתאר הסופר היוגוסלאבי, חתן פרס-נובל לשנת 1961, איוו אנדריץ' (1892-1975), את ההיסטוריה של קהילת יהודי סאראייבו — ברשימה בשם 'בבית הקברות היהודי הספרדי בסאראייבו'.¹ הרשימה כתובה בגוף ראשון, והסופר העובר בבית-העלמין ומדוכב את מצבות-הקבר, הנושאות כתובות בשלוש שפות — עברית, לאדינו וסרבית-קרואטית, מעמיד תיאור שבכוחו קמה לעיני הקורא הוויית-חיים מיוחדת במינה, המשקפת את נסיכות גורלה ההיסטורי של קהילה זאת.

היתה זאת קהילה ששמרה בדבקות במשך דורות על האחדות הלאומית-הדתית והחברתית שלה בתוככי זרה זאת של מישטר-דיכוי תורכי והתנגשויות בין קבוצות אתניות ודתיות שונות. באיפרכיה השוכנת בשולי האימפריה העות'מאנית, והמשמשת במאה ה-19 פיתוי למעצמה מערבית חזקה, אוסטריה-הונגאריה, אשר נכנסה ב-1878 לתמונה כגורם נוסף, דומיננטי, מפתח ורב-השפעה בכל תחומי-החיים. אחרי 1878 תהליך האמאנציפציה בקרב היהודים הוא חד, פתאומי, מלווה התנגשות חריפה במסורת הפאטריארכלית המוצקת זה דורות. שכבות גדלות והולכות של החברה היהודית מתחילות להתוודע לראשונה לתרבות המערב, ונוסף על הלאדינו מתחילות לטפח גם את שפת-המקום. תהליך זה של העלאת רמת ההשכלה והתרבות של קהילה הספרדית טופח על-ידי פעולות האירגון 'לה-בנכולנציה' שנוסד ב-1892 כאירגון צדקה, ובהמשך העמיד לו כמטרה את קידום יהודי בוסניה והרצגובינה מבחינה כלכלית ותרבותית.

בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 חודרת השפעת התרבות המערבית גם אל עולמה של קהילה זאת, וביטוי לכך ניתן גם ביצירה הספרותית — בסיפורת, בשירה, במחזאות, בביקורת ובפובליציסטיקה. ככל התחומים האלה באה לידי ביטוי ההתפתחות הדינאמית של הוויה רוחנית, הממזגת בקרבה אלמנטים של מזרח ומערב, וכצבבת הצירוף האנטאגוניסטי הזה באה חשבון עם הפרובלמאטיקה של הקיום היהודי בגולה, עם ראשית שלילת הגולה וצמיחת הרעיון הציוני, ועם חדירת רעיונות הקידמה

¹ פורסמה ב-*Jevrcjski Almanah*, 1955-1956, Beograd

החברתית, עם קשיי שבירת הדפוסים הפאטריארכאליים החזקים והסתננות הלכני-מחשבה הגזורים מעולם ההשכלה והתרבות המערבית, שרבים מבני דור-הבנים, החוזרים מן האוניברסיטאות הזרות, הם חניכיה. על רקע זה מעניינת עד מאוד היצירה הספרותית והפובליציסטית בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם.

בכתב-העת הספרותי *IZRAZ*, היוצא כיום ביוגוסלאביה, מופיע (בשני חלקים) מאמר מקיף מאת ד"ר מוחסין ריזביץ' על 'הספרות היהודית בבוסניה והרצגובינה בין שתי מלחמות-העולם'.² היקפו של המאמר, שנכתב כפרק ממחקר כולל על 'החיים הספרותיים בבוסניה והרצגובינה בין שתי מלחמות-העולם' מעיד על מקומה של חטיבת המחשבה והיצירה היהודית בבוסניה והרצגובינה כבעלת זהות, איכות וייחוד משלה במסגרת התפתחותה התרבותית ומורשתה של רפובליקה יוגוסלאבית זאת. מן המאמר אנו למדים, כי הפעילות הספרותית בסאראייבו בין שתי מלחמות-העולם³ מתרכזת סביב העיתונים 'בריסקי ז'בוט' (1924-1926) ו'נארודנה ז'ידובסקה סביסט' (1924-1927), היוצא בהמשך ל'ז'ידובסקה סביסט', (1918-1924), ובהמשך ל'בריסקי גלאס', המופיע למן 1928 ועד למלחמת-העולם השנייה, ובו ניתן הביטוי העיקרי לחייה התרבותיים הרוחניים של הקהילה היהודית הספרדית בסאראייבו בין שתי מלחמות-העולם. מראשית שנות השלושים מתנהלת מעל דפיו מלחמה נגד האידיאולוגיה הנאצית הגזענית ולמען רעיונות קידמה ודמוקרטיה. גישה נוספת האופיינית באופן מובהק ל'בריסקי גלאס' היא הטפה מתונה לדוקטרינה הציונית, טיפוח ערכי מסורת דתית ורוחנית וביטוייה בתולדות העם היהודי ובמיתוס שלו. כן שקד העיתון על טיפוח הקשר בין חלקי-העם השונים בשאר פזורות ישראל. אחד הביטויים לכך היה ריבוי התרגומים מיצירותיהם של סופרים עבריים רבים, ובהם שלום אש, י.ל. פרץ, תיאודור הרצל, י' אופטושו, דוד פרישמן ואחרים.

אחד מצעירי היוצרים המשתתפים בעיתון זה בשירה ובסיפורת למן 1937 הוא יחיאל קטן, יליד 1911, איש צנום וקטן-קומה, חולה במחלת שיתוק-ילדים. יותר מעשר שנים היה מאושפז בבית-חולים, ובגלל מחלתו נאלצו לכרות את רגלו. חבריו תיארו אותו כ'נומך מאוד, בעל עיני-ילד גדולות ותוהות והתפתחות שכלית גבוהה מאוד, העומדת ביחס הפוך לנכותו הגופנית'.⁴ מעט ידוע עליו. היה פעיל ביותר בין הצעירים של אירגון 'מתתיה', שהוקם בסאראייבו בשנת 1923 כאירגון הנוער היהודי העובד. בתקופה הראשונה התרכזו פעולת האירגון בעיקר בתחום התרבותי החינוכי ובטיפוח תרבות הגון; בהמשך התפתח האירגון והיה לאחד ממוקדי החיים החברתיים בסאראייבו בין שתי מלחמות-העולם. הוא קיים קשרים עם אירגונים מתקדמייה אחרים ובשנות השלושים היה לנושא מחשבה פרוגרסיבית ומחנך ברוח זאת את הנוער היהודי

2 *IZRAZ*, גליין 6, 7, 1980.

3 ערב מלחמת-העולם השנייה מנו האוכלוסים היהודים בבוסניה והרצגובינה 14,000 נפש.

4 Moni Finci 'Jedna burna priredba Matatje', *Jevrejski Almanah*, 1954, p. 106

העובד. ב-1941 היה זה האירגון היהודי החזק ביותר, שרבים מחניכיו גוייסו לשורות הלוחמים בפאשיזם. 'מתתיה' נהג לקיים מסיכות שנתיות שבהן העלו על הבמה מחזות מהווי-החיים של הבית והרחוב היהודי הספרדי בסאראייבו.⁵

ב'ברייסקי גלאס' מפרסם יחיאל קטן לראשונה במדור 'צעירנו' ב-1937, ומאז עד 1940 הוא מפרסם מיצירותיו באופן קבוע בעיתון זה וב'אמנות', היוצא-לאור בעיר זאגרב, בעריכת ד"ר היגו גוטליב. בשיריו ובסיפוריו⁶ מעמיד סופר צעיר זה, בכשרון וכתב-ידי, עולם נפשי של יחיד, שבמרכזו השאיפה לפרוץ מצב של חנק חברתי, כלכלי ותרבותי. מיצירותיו עולים קולות של יאוש וקדרות, אך גם של אמונה עזה בכך שהווה חסר-התקווה כמעט הוא סף של התחלה חדשה, בכניסת חבלי-לידתה של ישות אחרת העתידה לקום. בתיאוריו מצטיירת מציאות חונקת המייסרת את הצעיר היהודי, בן המעמד העובד, בשאלות קיומיות, שרכות מהן עוֹדן אקטואליות גם בימינו. סיפוריו עוסקים בפער בין הדורות בשאלות דת, מסורת ואורחות-חיים, ובהיענות לאתגרים שמציב ההווה בפני הצעיר היהודי. הפרוזה שלו מצטיינת באיכות לירית, ועם זאת יש בה מן העוצמה.

להלן הבאנו תרגום של שניים משיריו, שנכתבו כאשר יהודים באירופה כבר ענדו את הטלאי הצהוב. בשירים בוקעת בעוצמה זעקה, כשל ארי עזוב ולא קולו של שה מובל לטבח. ב'יהודי, שתתפגר' (התפרסם במקורו ב'ברייסקי גלאס', בשנת 1939) מובעת, בשפעת דימויים המבטאים אהבת-חיים, טרגדיית הקיום היהודי למן גלות ספרד.

מיליוני יהודים אבדו בשואה ונותרו באילמותם. הקולות המעטים המגיעים אלינו, ובהם קולו הצעיר של יחיאל קטן, שנספה אף הוא בתוכם, הם עדות נוספת לגודל האסון שהמיטה שואת יהודי אירופה על העם היהודי.

5 שם, עמ' 97.

6 מצויים בידיי 3 סיפורים, 11 שירים וסקירה אחת שכתב קטן, אך ברשומות עליו נזכרים כתבים נוספים משלו.

'יהודי, שתתפגרי'

אֶרֶץ דְרוֹם, אֶרֶץ שְׁמֵשׁ רַחוּקָה
 גַּנִּים עֲתִירֵי הַרְעִיּוֹת וּוְרָדִים
 בְּשָׁלִים, מְזֵהִיבִים תַּפּוּזִים וְאַפְרָסְמוֹנִים.
 עֲלָמִים וְסִנְיֹרִיטוֹת, מְגִדוֹלִינּוֹת, סְרַנְדוֹת.
 חֲצוֹת הַלַּיַל, שְׁכֵרוֹן הַנְּשִׁיקוֹת, שִׁירֵי הָאֲהָבִים
 וּמְלִיצוֹת לְמַכְבִּיר, כְּסוּפִים טוֹרְפִים.

בְּאֶרֶץ הַדְּרוֹם הַרְחוּקָה הַזֹּאת
 בְּנִיחוּחוֹת מְאוֹר־חֲמָה, בְּיָמִים רוֹוִיִּים שִׁירִים
 הֲצַתוּ הַלְהָבוֹת הַרְאִשׁוֹנוֹת,
 רִאשׁוֹנֵי פְּצָעִים בְּחִיק זֶה נִפְעָרִים
 פְּצָעֵי שְׁנָאָה סוֹחֶפֶת, בְּהֵמִית, מְטַרֶפֶת.

— יְהוּדִי, שְׁתַּתְּפַּגְרִי! ...
 בְּאֲצַבְעוֹתַיִךְ דָּם קְדוּשִׁים נִקְרָשׁ
 יַעַן בְּנִשְׁמַתְךָ שׁוֹכֵן חֶטָּא לֹא־יִכְפֹּר
 שְׁיִתְּפַתֵּל גּוֹפֶךָ בְּעֵנֵיוֹיִם כְּהַתְּפַתֵּל תּוֹלַעַת סָבִיב הַקֶּשׁ
 יְהוּדִי, שְׁתַּתְּפַּגְרִי!

בְּאֵשׁ הַלְהָבוֹת הַעֲלָה אָדָם עַל הַמוֹקֵד
 לִמֵּן סִינְיָה מְאֹדְרָה בּוֹאֶךָ גְּבֵהֵי הָאֲלָפִים וְעַד הָרֵי אוֹרֵל
 לְבַת הַשְּׁנָאָה שׁוֹצֶפֶת
 וְהֵדִם נִגְרָ דוֹאֵב,
 סְמִיךְ,
 כְּבֹד,
 נִפְעָרִים הַפְּצָעִים
 וְהַכָּאֵב צוֹרֵב.

שנה לשנה הנצח חורזו.
 ההסטוריה שנים כפנינים תענד
 על צחור צנארה הנשגב.
 נאת היהודי הרגו הרוג
 והיהודי תמיד צנארו לסכין הושיט
 אין הוא אלא שרץ נתעב.

שנאת זלעפות עד היום מנשבת
 ובלא־משפט ביהודי היום צולפת.
 מדוע ולמה?
 בגלל הגזע
 בגלל הדם
 בגלל יצר ההרס.
 הוא לא אדם
 הוא תולעת.
 יהודי,
 העם רעב
 אתה אשם.
 יהודי,
 העם סובל
 אתה מקור לא תתקים!...

והיהודי פולד מןשה, מחריש, בדומיה נושא את יסוריו.
 באשר תכרע הבהמה, הוא מעמד מחזיק.
 בעבר הנה זה הגטו, כיום הפתם הצהב,
 זה לא אכפת לאיש,
 היהודי איננו אדם,
 אותו בבהמה מתר להכפיש.

לעתים יתעורר בלב האנושות
 מה שבפינו מכנה מצפון האדם.
 אזי קונגרסים מכנסים,
 רושמים החלטות נאורות.
 אחר, שוב הכל נרדם.
 להבות חדשות נצתות
 ושוב מחלקים בפרות.

אף עד מתי? ...
 עד מתי יסתפק מצפון האנושות במקאה שבכתובים
 והיהודי כאחרון השרצים זהו למרמס על אס־דרכים?
 אימתי, יהודי, בעצמך תשים קץ ליסוריך,
 אימתי במו ידך תביא לנפילת אויביך
 צמאי הדם? ...

בן־אדם, מספיק ודי,
 אם לא עכשיו, אימתי? ...

סאראייבו 1939

קשה בעלות השחר לפול

הו, מה קשה בכם להביט, מתים מהלכים
 מה דוממים הנכם ושוקטים.
 מה קשה להיות מסמר אחרון
 בארון המתים
 וקורה ראשונה בספינת המחר.

הו, יודע גם יודע אני
 כי מסמר אחרון וקורה ראשונה הכרחיים
 כדי שיום יבוא ורעבים יהיו שבעים.
 תמיד מכרחים להיות גבורים אלמונים.
 יש מי שמכרח החשך לבלוע
 וקבר־אחים ענקי, אימתני.

על אף זאת, מכאיב הדבר,
 מכאיב עד יאוש,
 צורב ואכזר.

לעולם קשה מנת לאדם
 והדם לעד במכאובים נגר.
 נקל היות נס מאיר בראש־תרון
 ומפרש לכן ברוח מתבדר,